

MUQÂTİL İBN SULAYMÂN AND AN OVERVIEW OF THE HADITHS HE USES IN HIS TAFSİR-I KEBİR

MUKÂTİL B. SÜLEYMAN VE TEFSİR-İ KEBİR'İNDE KULLANDIĞI
HADİSLERİN ÖZELLİKLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

*İrfan ZAHİTOĞLU*¹

Abstract

In this article, we tried to introduce Muqâtil ibn Sulayman's life, his exposure to the criticism about Islamic jurisprudence and faith sect, his scientific personality, Scholar and a few of his students' names, his works and the traits of three of them and one of them is 'Tafsir al-Kabir' which has the feature of being the first whole tafsir. Then some information about Ubeydullah, his father and Huzayl who are delighted with tafsir will be given. Later on, some Hadith examples some of which are based on tafsir sources, some not are given. Then, we gave classification table of some Hadiths and lastly our article ended with conclusion part.

Keywords: Muqatil ibn Sulaymân, Hadith Takhric, Tafsir al-Kabir.

Özet

Bu makalemizde Mukâtil b. Süleyman'ın hayatı, fikhî ve itikadî mezhebiyle alakalı görüş ve eleştirilere maruz kalışı, İlmî kişiliği, hoca ve talebelerinden bir kaçının isimlerini, eserlerini ve üç tanesinin kısaca özelliklerini ki bunlardan biride tezimizin konusunu oluşturan ve günümüzde *ilk tam tefsir* olma özelliği taşıyan 'Tefsir-i Kebir'i tanıtmaya çalıştık. Devamında tefsirin râvileri olan ve birçok senet de geçen Ubeydullah, Babası ve Hüzeyl hakkında kısaca bilgi verdikten sonra tefsirde geçen hadislerden senedli, senedsiz, hadis kaynaklarında geçen yahut geçmeyen, ya da hiçbir kaynaktan rastlayamadığımız hadislerden birkaç örnek verdik. Daha sonra hadislerin birkaç açıdan tasniflerini tablo şeklinde gösterdik ve son olarak ta sonuç kısmıyla makalemize son verdik.

Anahtar Kelimeler: Mukâtil b. Süleyman, Hadis Tahrici, Tefsir-i Kebir

¹ Vaiz, Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi. kirikhanli33@hotmail.com

MUKÂTİL B. SÜLEYMAN’NIN HAYATI

Mukâtil bin Süleyman’ın günümüze ulaşan eserlerinde hayatı hakkında bilgiler yer almamaktadır. Onun hayatına dair bilgilerimiz çeşitli biyografik ve bibliyografik eserlerle sınırlıdır.

Asıl adı Ebû’l Hasen Mukâtil bin Süleyman bin Beşir el-Ezdî el-Horosanî el-Belhî’dir.² Kendisinin Benî Ezd’in mevlâlarından olduğu söylenir.³ Doğduğu yıl tam olarak bilinmemekle beraber Horasan’ın Belh şehrinde h. 80 senesi civarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.⁴ Vefat ettiği yılın h. 150, m. 767 senesinde olduğu hakkında tarihçilerin ittifakı vardır.⁵

Hayatının ilk yıllarını doğduğu Horasan’ın Belh şehrinde geçirmiş, ilk ilim tahsiline de yine bu şehirde başlamıştır. Mukâtil, Belh’te başladığı ilim hayatına Horasan’ın önemli şehirlerinden biri olan Merv’de devam etmiş⁶ ve buradayken Ümmü Ebî İsmâ Nuh b. Ebî Meryem ile evlenmiştir.⁷ Mukâtil’in yetiştiği Belh ve Merv şehirleri kültür açısından Horasan bölgesinin en verimli ve geniş ülkesidir. Burası Müslümanlar tarafından fethedilinceye kadar birçok dine ev sahipliği yapmış kozmopolit bir bölgedir. Fethinden sonra bu bölge h. 2. 3. ve 4. asırlarda İslam ülkesinin fikrî hayatı konusunda en önemli merkezlerinden biri haline gelmiş, burada pek çok müfessir, muhaddis ve fakih yetişmiştir. Kuşkusuz Mukâtil’in ilk olarak bu bölgede yetişmiş olması, onun ileriki ilmî hayatında önemli etkisi olacaktır.

Mukâtil b. Süleyman Belh ve Merv’de etkili bir âlimdir. Özellikle iktidarla iyi ilişkiler içinde olması etkisini daha da artırmıştır. Cehm b. Safvân’la namaz kıldıkları Merv camiinde müfessirin kıssa anlattığı (vaaz ettiği) nakledilmektedir.⁸

Mukâtil’in seyahatlerinin tamamı ilmî sebeplerle değildir. Bazılarının arka planında siyasî unsurlar etkilidir. Mesela Merv, Abbasilerin Emevîlere karşı yürüttükleri ayaklanmalara sahne olmuş bir şehirdir. Emevîlerin son Horasan valisi Nasr b. Seyyar’ın (ö.131/749) komutanlarından Selm b. Ahvez (ö. 130/748) Mukâtil’i, Emevî Hânedânı’na karşı duran el-Hâris b. Surayc (ö. 128/746) ile yapılan görüşmeye Emevî iktidarının temsilcisi olarak göndermiştir.⁹

Horasan’da Emevî nüfuzu azalınca Mukâtil, Merv’den sonra Basra şehrine gitmiştir. Horasan ve Irak, günümüzde olduğu gibi tarihte de en çalkantılı yerlerin başında gelmektedir. Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce birçok milletin ve onlara ait olan fikir ve itikatların kaynaştığı bir yerdir. İslâm’dan sonra da söz konusu yerler, fikrî ve siyasî menşeli pek çok savaflara sahne olmuş, bunlara bağlı olarak birçok fırka ve itikâdî mezheplere bölünen halkın arasında bitmeyen bir huzursuzluk süre

² Ebu’l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyât-ü’l-A’yân ve Enbâu Ebnâi Ehli’z-Zaman*, (thk. İhsan Abbas) , Dâr’ul-Masâdir, Beyrut 1997. V, 255; Bağdâdî, el-Hatîb Ebu Bekir Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd*, (thk: Mustafa Abdülkadir Atâ)Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut, 1417 h. XIII, 163; İbn Hacer Askalânî, Şehâbüddin Ahmed b. Ali, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, (thk. Halil Me’mun Şiha, Ömer Selami, Ali b. Mesud), Dâr’ul-Ma’rife, Beyrut 1996. V, 504-7; Cerrahoğlu İsmail, “Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri”, *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara 1976, XXI, 27-35.

³ Cerrahoğlu, a.g.m, 27; Ebu’l-Hasen Mukatıl b. Süleyman b. Beşir el-Ezdi el-Belhî, *el-Vucûh ve’n-Nezâir*, (Haz. Ali Özek), İSAV, İstanbul 1993. 9.

⁴ Türker, Ömer, “Mukâtil b. Süleyman”, *DİA*, İstanbul 2006. XXXI, 134.

⁵ Hatîb, a.g.e, 160-169; İbn Hallikan, a.g.e, V, 257; İbn Hacer, a.g.e, V, 506.

⁶ Mukâtil b. Süleyman, *el-Vucûh ve’n-Nezâir*, 9; Mahmut Fevzi Hamurcu, *Mukâtil b. Süleyman ve İlk Fıkhi Tefsir*, Fecr Yay, 1.baskı, Ankara 2009. 27.

⁷ Kazım Dönmez, *Mukâtil b. Süleyman’ın Fıkhi Görüşleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009, 13; Mukâtil, a.g.e, 9.

⁸ Zehebî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Târîhu’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-Meşâhiri ve’l-A’lâm*, (thk; Ömer Abdüsselam Tedmürî), Müessetü’r-Risâle, Beyrut 1988. VI, 641.

⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, X, 280 -285; Hatîb,*Târîhu Bağdat*, XIII, 163- 169; İbn Hallikan, *Vefeyâtü’l-A’yân*, IV, 341-342; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, VI, 641.

gelmiş, Şîa, Hâriciye, Mutezile, Kaderiye ve Mürcie vb. mezhepler hep bu bölgede ortaya çıkmıştır.¹⁰ Tüm bunlar Mukâtil’in farklı fikirlere sahip olmasını açıklar niteliktedir. Kaynaklar onun kelâmî yönden Mürcî, siyasî yönden Zeydî olduğunu kaydederler.¹¹ Bununla beraber onun son derece teşbih taraftarı olduğundan da bahsederler.¹² Burada bunları biraz irdedeceğiz.

Müşebbihe fırkası *ilâhi sıfatlar* üzerinde yapılan tartışmalar sonucu Allah’ı mahlûkata benzeten itikadî fırkadır. İbn Hibbân Ebu Hâtim Muhammed b.Hayyan el-Bustî bu konuda Mukâtil hakkında şunları demektedir: “Kur’an’la ilgili ilimlerde Yahudi ve Hıristiyanlardan alırdı. Allah’ı mahlûkata benzetirdi. O müşebbihedendi. Ayrıca hadis rivayetinde de yalan söylerdi”.¹³

Kaynaklarımızın birçoğunda onun *teşbih* fikrini ortaya atan ilk kişi olduğu söylenmekle beraber¹⁴ onun müşebbihe fırkasıyla ilgisi olmadığını savunanlar da yok değildir. Mukâtil’le yakın ilişki içinde olan II. Abbâsi Halifesi el-Mansûr, müşebbihe fırkasından olup olmadığını bizzat Mukâtil’e sormuş o da bunu reddetmiştir. Bu şöyle nakledilmektedir: Bir gün el-Mansur, Mukâtil’e, “senin teşbih akidesine mensup olduğuna dair bir takım haberler almaktayım. Bana senin müşebbiheden olduğunu söylüyorlar” deyince Mukâtil cevaben şunları dile getirir; “ben ‘De ki Allah birdir.’ (İhlâs Suresi, 112/1) diyorum. Kim bundan başka bir şey iddia ederse yalan söylemiş olur.”¹⁵

Bu konuda lehte ve aleyhteki iddiaları tetkik eden Hamurcu, konuyla ilgili şu değerlendirmeyi yapar:

“Bu rivayetleri gördükten sonra rahatlıkla diyebiliriz ki, o dönemde Horasan bölgesinin sosyo-kültürel yapısı çeşitli fırkaların iç içe bulunması ve aralarındaki farklılıkların netleşmemiş olması gibi sebeplerden dolayı yanlış algılamaların meydana gelmesi kuvvetle muhtemeldir. Selefin yolundan giderek ilâhi sıfatları te’vil etmeyip ayet ve hadislerde geçen ibarelerle yetinen Mukâtil’in te’vili elzem görenler tarafından teşbih akidesine mensup olmakla suçlanması gayet kolaydır. Bize göre, onun teşbih akidesine mensup olmakla suçlanmasının önemli bir sebebi bu anlama hatalarıdır. Mukâtil’in günümüze ulaşan eserlerinde teşbih fikrini benimsediğine dair bir intibaya rastlanmamaktadır. *et-Tefsîrü’l-Kebîr*’de ilâhi sıfatların geçtiği âyetler selefin yaptığı gibi tefsir edilmiş; te’vil edilmemiştir... İlk bakışta teşbih akidesini yansıtıyor gibi gelen bazı açıklamalar, aslında selefin görüşünden farklı değildir.”¹⁶

Mukâtil’in tenkit edildiği diğer bir konu da Mürcie mezhebine mensubiyetiyle ilgilidir. Horasan’da amelsiz imanin imkânının tartışıldığı bir dönemde yetişen Mukâtil, Mürcie’nin temel unsuru olan iman-amel münasebeti noktasında İbn Hazm tarafından Mürcie’ye mensup olarak ifade edilir.¹⁷ Mürcie’ye göre imân ile amel ayrı şeylerdir. İmân olduktan sonra işlenen günahın büyüklüğü imana zarar vermez. Bu sebeple büyük günah işleyen dinden çıkmış sayılmaz.

Bu konuda Mukâtil’in tefsirinin muhakkiki Şehhâte, kezâ Mukâtil’in ayetlere bakışını tahlil eden Fevzi Hamurcu, Mukâtil’in Mürcie’den olmadığı kanaatindedirler.¹⁸

¹⁰ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, DEM yay. İstanbul 2008. 179-183.

¹¹ Cerrahoğlu, a.g.m, 2; Ömer Türker, a.g.m.135.

¹² Cerrahoğlu, a.g.m, 2; Türker, a.g.m, 135.

¹³ İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, X, 284; İbn Hallikan, *Vefeyâtü’l-A’yân*, IV, 343.

¹⁴ Hatib, *Tarihu Bağdat*, XIII, 166; İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, X, 281; Mahmut Fevzi Hamurcu, *Mukâtil b. Süleyman ve İlk Fıkhi Tefsir*, 34.

¹⁵ İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, X, 103-104; Hamurcu, a.g.e, 53.

¹⁶ Bu konudaki ayetlerin tahlili için Hamurcu’nun eserine müracaat edilebilir. Hamurcu, a.g.e, 55-56.

¹⁷ Hamurcu, a.g.e, 70.

¹⁸ Hamurcu, a.g.e, 75

Bununla ilgili Nisâ Süresi 4/48, Zilzâl Süresi 99/7-8, Burûc Süresi 85/14, Fâdır Süresi 35/32 ve Hudâ Süresi 11/107 ayetlerini incelerler. Meselâ o, Hudâ Süresi 11/107 ayetinde bu hususu teyiden, şu şekilde bir açıklama yapmaktadır. “*Şakilerin cehennemdeki azâbı yer ve göklerin ömrü kadar devam eder. Büyük günah işleyen muvahhitler ise bundan müstesnâdır, onlar cehennemde bırakılmayıp oradan çıkarılırlar. Said yani iyi/doğru olanlar da aynı müddet içinde cennettedirler. Bu grubun içinde de bir müddet cehennemde kaldıktan sonra Peygamber’in şefaati ile oradan çıkarılanlar istisnâ edilmiştir. Ebediyen kalış ondan sonra başlar.*”¹⁹

Eleştiri aldığı diğer bir yönü ise onun Zeydiyye fırkasına mensup olması hususudur. Zeydiyye Şii bir mezhep olup, Şii mezheplerden Ehl-i Sünnete en yakın olanıdır. Ali b. Ca’d Mukâtil’in “...Onun yardımcısı Allah’tır. Cebrâil’dir ve dürüst mü’minlerdir. Onun arkasından da melekler Ona arka çıkar” (Tahrîm Süresi, 66/4) âyetini tefsir ederken, Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Ali’nin isimlerini ekleyip Hz. Ali’ye özel bir pâyeye verdiğini işittiğini bundan dolayı da Zeydiyye’den olduğunu söyler.²⁰ Fakat bu rivayetdeki belirtilen husus tefsirinde bulunmadığı gibi tefsirinde onun Zeydiyye’den olduğunu gösterecek yorumları da yoktur.²¹

Onun Zeydiyye’den olduğunun düşünülmesi muhtemelen döneminde Emevîlerin baskılarına maruz kalan Ehl-i Beyti desteklemiş olmasından dolayıdır.²²

Sonuç olarak Mukâtil’in farklı itikadî mezheplerin mensubu olduğu görüşü yaygınlık kazansa da bizatihi kendi eserlerinde bunu tasdik edecek yorumlarını bulmak biraz güçtür. Bu tür değerlendirmelerin, döneminin fikrî ve siyasî durumundan kaynaklandığı da söylenebilir. Bu alandaki yoğun mücadeleler kişilerin mevcut grupların yanında ya da karşısında yer almalarında veya öyle algılanmalarında oldukça etkili olmuştur.

Mukâtil Bağdat’tan sonra Basra’ya dönmüş ve h. 150 yılında vefat edinceye kadar orada kalmıştır.²³

İLMÎ KİŞİLİĞİ

Her zaman ve her dönemde farklı şahıslar hakkında müspet ve menfi haberler bulmak mümkündür. Bu durumun başlıca sebebi hakkında yorum yapılan kişinin yorum yapan kişiye karşı tutum ve davranışlarıdır. Bu nedenle bir kişi hakkında araştırma yaparken farklı kişilerin söz konusu kişiyle ilgili görüşleri önemli olmakla beraber kişinin kendi eseri daha önemlidir.

Mukâtil b. Süleyman için de aynı şey söz konusudur. Biz burada onun hakkında bizlere gelen müspet ve menfi haberlerin ulaşabildiğimiz kadarına yer vermeye çalışacak aynı zamanda kendi eserlerini de değerlendireceğiz.

Mukâtil b. Süleyman’ın aleyhinde olan haberlerin çoğu hadiste şâyânî itimat olmadığı noktasındadır. Nitekim onun haberleri Buhârî ve en-Nesâî tarafından kabul edilmemektedir.²⁴

Yahya b. Ma’in (ö.233/847) onun sika olmadığını söylerken ²⁵; Vekî b. Cerrâh (ö. 197/812), “Biz Mukâtil’e mülâkî olduk, lakin o yalancı idi. Ondandır hiçbir şey

¹⁹ Hamurcu, *a.g.e*, 75

²⁰ Hatib, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 160.

²¹ Ebu’l-Hasen Mukatil b. Süleyman b. Beşir el-Ezdi el-Belhi, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, (thk; Abdullah Mahmut Şahate), Daru İhya-i Tûras, Beyrut, h.1423 m. 2002. III, 377.

²² Hamurcu, *a.g.e*, 80.

²³ Hatib, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 160-169; İbn Hallikan, *Vefeyâtü’l-A’yân*, V, 257.

²⁴ İbn Hallikan, *Vefeyâtü’l-A’yân*, V, 256.

²⁵ İbn Hallikan, *Vefeyâtü’l-A’yân*, V, 256; Hatib, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 168; İbn Ebi Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Razî, *el Cerh ve’t Ta’dîl*, Haydarabat 1371/1952. 355.

yazmadık” der.²⁶ Yine Hârice b. Mus’ab “Cehm ile Mukâtil bizim dinimizde fâsık ve fâcîr idiler” der.²⁷ İbrahim el-Yâkut el-Cüzcânî onun cesur bir yalancı olduğunu,²⁸ İbn Hibban ise, Yahudi ve Hıristiyanların kitaplarına uygun olan Kur’an ilimlerini onlara sorduğunu, Allah’ı mahlûkâta benzettiğini ve hadiste de yalan söylediğini naklederler.²⁹ Mukâtil’e yöneltilen eleştiriler bununla da sınırlı değildir. Hârice, İshak b. İbrahim’den rivayetle Mukâtil’e uğradığında, “o, insanlara hadis rivayet ediyordu. Bu sırada Kelbî’yi kastederek “Ebu’n-Nadr bize söyledi” dedi. Sonra ona Kelbî ile beraber uğradık. Kelbî, “Allah’a yemin ederim ki asla böyle bir şey rivayet etmedim.” dedi, sonra Mukâtil’e dönerek “Yâ Eba’l-Hasen! Ben Ebu’n-Nadr’ım, ben bu haberi asla sana rivayet etmedim,” dedi. Bunun üzerine Mukâtil, “sus ya Eba’n-Nadr, hadisin süslenmesi bize aittir” dedi.³⁰

O, Buhârî ve en-Nesâî’nin eleştirilerinden de kurtulamaz. Buhârî “o münkerü’l-hadistir” der ve onun hakkında susulduğunu belirtir.³¹ en-Nesâî de, Hz. Peygamber (s.a.v) hakkında hadis uyduran ma’ruf yalancıların dört tane olduğunu söyler: “Medine’de İbrahim b. Ebî Yahya, Horasan’da Mukâtil, Şam’da Muhammed b. Saîd el-Maslûb, Bağdat’ta Vâkîdî’dir” der.³²

Mukâtil’in aleyhinde olan rivayetler bunlarla sınırlı olmamakla beraber bu kadarının burada yeterli olacağını düşündük. Aleyhinde ki haberlere dikkatli bir şekilde bakıldığında büyük çoğunluğu ilk devirlerde yaygın olan isnada yeteri derecede önem vermeyişi, isnad ve hadis rivayeti hususunda yalan söylemesi ve Müşebbihe’den olduğu hususundadır.

Mukâtil, birçok biyografik eserde hadis rivayetleri ve siyasî görüşleri açısından çokça tenkide uğramasına rağmen tefsir ilmi yönünden takdir edilmiş, bu alanda otorite sayılabilecek dereceye ulaşmıştır. Onun ilmî şahsiyetinde öne çıkan yönü müfessirliğidir. Her ne kadar kendisinden önce bu alanda Saîd b. Cübeyr, Hasan el-Basrî, Mücâhid, İkrime, İbn Cüreyc gibi âlimler yetişmişse de onların tefsirleri hem Kur’an’ın bütününe yönelik değil, hem de eserleri günümüze ulaşmış değildir. Bu durum göz önüne alındığında tarihteki ilk tam tefsir eseri meydana getirmiş olması ve Mukâtil’e atfedilen diğer eserlerinde nâsîh-mensûh, vücûh-nezâir, muhkem-müteşâbih gibi ulûmu’l-Kur’ân konularına yer vererek bu ilmin inşasında önemli bir rol oynamış olması onun değerini arttırmaktadır.

Tefsir sahasında Mukâtil hakkında söylenenlere gelince; Ahmed b. Hanbel onun diğer yönlerini kabul etmemekle beraber müfessirlik yönünü ve Kur’an ilmi hakkındaki bilgisini kabul eder.³³ İmam Şâfiî, Mukâtil’in tefsirdeki yerini şu sözleriyle anlatır: “Tüm insanlar şu üç kimsenin iyâlidir. Tefsirde Mukâtil, şiirde Zübeyr b. Ebi Sülma, kelamda Ebu Hanife.”³⁴ İbnu’l-Mübârek’e Mukâtil’den sorulduğunda; “eğer onun tefsirinde isnâd olsaydı, onun tefsirinden başka bir tefsire bakmaya ihtiyaç kalmazdı.” diye cevap verdi.³⁵ Ali b. Hüseyin el-Vâkîdî, bir adam Mukâtil’in tefsirinden bir cüzle Abdullah’a geldi. Abdullah onu aldı, bir müddet sonra da ona “Yâ Ebâ Abdirrahman onu nasıl buldun denilince; eğer onun isnadı olsaydı ilimden bir şeyler olabilir” dediğini nakleder.³⁶

²⁶ İbn Hallikan, *Vefeyatü’l-A’yân*, V, 256; İbn Ebi Hâtim er-Razi, *el-Cerh ve’t-Ta’dil*, IV, 354.

²⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, X, 281.

²⁸ İbn Hallikan, *Vefeyatü’l-A’yân*, V, 256.

²⁹ İbn Hallikan, *Vefeyatü’l-A’yân*, V, 256.

³⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 163- 164; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, V, 506.

³¹ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, X, 283; İbn Hallikan, *Vefeyatü’l-A’yân*, V, 256.

³² İbn Hallikan, *Vefeyatü’l-A’yân*, V, 256.

³³ İbn Hallikan, *Vefeyatü’l-A’yân*, V, 256.

³⁴ İbn Hallikan, *Vefeyatü’l-A’yân*, V, 255.

³⁵ İbn Hallikan, *Vefeyatü’l-A’yân*, V, 256.

³⁶ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 161.

Bu rivayetlerden anlaşılın şü ki onun müfessirlik yönü beğenilip kabul edilmektedir. Bugün elimizdeki eserinin kabule şayan sayılan eserlerden olması, bu alandaki bilgisinin bir tezahürü olsa gerektir. Bununla beraber o, isnadı terk etmesinden dolayı tenkit edilmektedir. Ancak burada önemli bir noktaya işaret etmek istiyoruz; isnâd sistemini ilk İbn Sîrîn (ö.110/728)’in kullandığı kaydedilmektedir. İbn Sîrîn isnâda ihtiyaç duymasının sebebini fitnelerin çoğalması olarak açıklamaktadır. Buradaki ‘fitne’den kastedilen de kaynaklarda Muâviye b. Ebu Süfyan (ö.60/680)’ın ölümü ya da yalancı peygamberlik iddiasında bulunan Muhtar es-Sekafî (ö.67/687)’nin katledilmesi olarak geçmektedir.³⁷ Adı geçen iki zatın ölüm tarihleriyle, Mukâtil’in eserini yaklaşık 50 senede tamamlayıp h. 105 de vefat eden Dahhâk b. Müzâhim’e okuttuğu³⁸ göz önüne alınırsa, tefsirini yazdığı dönem isnâd sisteminin henüz yeni oluştuğu dönemdir. Mukâtil’e bu yöndeki eleştirilerin temel sebebi Mukâtil’in eserinin yazıldığı döneme değil daha çok hayatta olduğu zaman dilimine bakılmasından dolayıdır. Vefatından bir buçuk asır sonrasına kadar rivayetlerine ‘sakıncalı’ gözüyle bakılması belki de bu sebeptendir. Çünkü daha sonraki dönemlerde ondan gelen rivayetler kaynaklarda meşruiyet kazanmıştır. Nitekim ilk üç asrın tefsir kitabiyâtını toplayan et-Taberî (ö. 310/922) ve İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) eserlerinde Mukâtil’in rivayetlerine yer vermezken, M. Akif Koç Mâturidî’nin 30’dan fazla Mukâtil rivayetine yer verdiğini, ilerleyen dönemlerdeki müellifler Mukâtil’den gelen rivayetleri sakıncalı görmeyip eserlerinde Mukâtil rivayetlerine yer verdiklerini söyler.³⁹

Mukâtil’den önce tâbiün devrinden başlayarak bütün İslam âleminde Fıkıh, Tefsir ve Hadis ilminde, Arap asıllı olmayıp mevâlî diye bilinen âlimler öne geçmeye başlamıştır. Nitekim Mukâtil de mevâliden idi. Mukâtil’den önce tefsir ilminde meşhur olmuş Mevâlînin isimlerine bakacak olursak, çoğunun Mukâtil’in hocaları veya bunların çevresindekiler olduklarını görürüz. Bunun için Mevâliden olan isimlerle, Mukâtil’in kendilerinden rivâyette bulunduğu, on ikisi tâbiündan olan râvîlerin geçtiği listeye bakmak onun ilminin aslında önemli âlimlerden aktarıldığını göstermeye kâfi gelecektir.

Mukâtil’in kendilerinden rivâyette bulunduğu belirtilen âlimlerden bazıları *Tefsîr-i Kebîr*’de de geçtiği gibi bir liste ile vermek istiyoruz. Bu isimler dikkatle incelendiğinde Mukâtil’in hocalarının ilim ehli insanlar olduğu, bu açıdan onun şanslı sayılabilecek bir ilim yolculuğu geçirdiği açıktır.

Mukâtil’in hocalarından bazıları şunlardır:

- 1) Ebu’l-Kâsım (Ebû Muhammed) ed-Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horâsânî el-Belhî (ö. 105/723)
- 2) İbn Şihâb ez-Zühri (ö. 124/742)
- 3) Muhammed b. Sîrîn el-Ensârî (ö. 110/728)
- 4) Ebû Abdillâh İkrime b. Abdillâh el-Berberî el-Medenî el-Hâşimî (ö. 105/723)
- 5) Ebu’l-Hattâb Katâde b. Diâme b. Katâde es-Sedûsî el-Basrî (ö. 117/735)
- 6) Süfyan es-Sevrî (ö. 161/777)

Talebelerinden bazıları ise şunlardır:

³⁷ Küçük, Raşit, “İsnad”, *DİA*, I, İstanbul 2001. 155.

³⁸ Dönmez, a.g.t, 12.

³⁹ Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: es-Salebî Tefsirinde Mukâtil b.Süleyman Rivayetleri*, Kitabiyat Yay,1. Baskı, Ankara 2004. 95.

- 1) Ebû Bekir Abdurrazzâk b. Hemmâm b. Nâfi es-San’ânî (ö. 211/826)
- 2) Hammâd b. Muhammed el-Fezzârî
- 3) Bakıyye b. el-Velîd b. Sâid b. Ka’b b. Harîz el-Hımsî (ö. 197/813)
- 4) Ebû Atıyye İsmail b. Ayyâş b. Selîm el-Ansî el-Hımsî (ö. 181/797)
- 5) Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne b. Ebî İmrân el-Kûfî (ö. 198/814) ⁴⁰

Ondan rivayet edenlerin kaynaklardaki isimlerle sınırlı kalmamış olacağı tahmin edildiğinde özellikle de tefsir ilmi sahasında insanların Mukâtil’in ilminden faydalanmak istediği görülür.

ESERLERİ

Her ne kadar eserlerin çoğunluğu elimize ulaşmamış olsa da eserlerinin ismi bize Mukâtil’in, ilmini genel olarak Kur’an çevresinde geliştirdiğini gösterir. Ayrıca sonraki dönem ilim ehlinin durumunda olduğu gibi çoğu, rivayetlerden müteşekkil olan yazılı kaynak eserler etrafında oluşan bir ilmî birikim olmadığı ya da henüz yeni oluşuyor olduğu göz önünde bulundurulursa onun eserlerinin türünün ilk örneklerini oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Döneminin tüm âlimleri Kur’an hıfzı ve kitabeti etrafında çevrelenen bir ilmî birikime sahip olan kişilerdi. Bu durum onları, Kitabın yorumu konusunda lüzumlu bilgileri tahsil etmeye yönlendirmişti ki, Mukâtil’in eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla o, bu bilgi birikiminin çoğunu Tâbiun ulemasından tahsil etmiş ve yazarak aktarmıştır. Tefsirinde yer alan 525 esbâb-ı nuzûl rivayeti de bunun bâriz bir göstergesidir. ⁴¹

Kaynakların çoğu onun eserlerinin Arap dili ve tefsir üzerine yazılmış olduğunu söyler. Günümüze yalnız üç eseri ulaşmış olmakla beraber, on iki tane eser vücuda getirdiğinden bahsedilir. ⁴² Bunlar;

- 1- Kitâbu't-Tefsiri'l -Kebîr
- 2- Kitâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir
- 3- Tefsîru Hamsi Mie Âye mine'l-Kur'an
- 4- Kitâbu'l-Âyât ve'l-Müteşâbihât,
- 5- Kitâbu'n-Nâsîh ve'l-Mensûh,
- 6- Kitâbu Müteşâbihi'l-Kur'an,
- 7- Kitâbu'l-Kirâat,
- 8- Kitâbu'l-Cevâbât fi'l-Kur'an,
- 9- er-Reddü ale'l-Kaderiyye,
- 10- Kitâbu'l-Aksâm ve'l-Lügât,
- 11- Kitâbu't-Takdîm ve't-Te'hîr,
- 12- Kitâbu Nevâdiri't-Tefsîr

Bu eserlerden yalnızca ilk üçü elimizde mevcuttur. Eserlerinin en önemli özelliği erken dönemde kaleme alındığı için türünün ilk örneklerini oluşturmasıdır.

⁴⁰ Hamurcu, *Mukâtil b. Süleyman ve İlk Fıkhi Tefsir*, 113-115.

⁴¹ Bkz; Seyfullah Efe, *Mukâtil Bin Süleyman Tefsirinde Esbâb-ı Nuzûl* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), DEÜSBE, İzmir 2004, 93-97.

⁴² Türker, a.g.m, 136; Cerrahoğlu, a.g.m, 9.

“Tefsîr-i Kebîr” Adlı Eseri ve Özellikleri

Tefsirin müstakil bir ilim hüviyetini kazandığı etbâu’t-tâbiîn döneminde her bir ayet, mushaf tertibi gözetilerek tefsir edilmiştir. Ancak bu tarzdaki ilk tefsirin hangisi olduğu hususunda ittifak sağlanmış değildir. İlk müstakil tefsir yazarının *Meâni'l-Kur'an* adlı eseriyle Ferrâ (ö. 207/822) olduğu öne sürülmüşse de bu görüş kabul edilmemektedir. Tabiünden Said b. Cübeyr, Mücâhid ve İkrime'nin tefsirlerinin de Kur'an'ın tümüne şâmil olmadığı düşünülürse, bu konuda ilk tefsir yazarının Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır.⁴³

Tarihteki ilk tam tefsir olarak meşhur olan bu eser ilk defa Abdullah Mahmud Şehhâte tarafından 1979-1988 yılları arasında tahkik edilerek dört cilt halinde Kahire’de basılmıştır. 2003 yılında da Beyrut’ta Ahmed Ferid’in tahkikiyle basılmıştır. Ancak Şehhâte’nin tahkikiyle basılı hali daha çok rağbet görmüştür.

Günümüzde bu eser *ilk tam tefsir* olarak meşhur olması hasebiyle çok rağbet görmesine karşın hicri 4. asra kadar çok da önemsenen tefsirler arasında değildir.⁴⁴ Çünkü o hadis rivayetinde zayıflığıyla bilinen el-Kelbi’den daha zayıf olarak addedilmiştir ki bunun en önemli nedeni Mukâtil’in Sünnî paradigmadaki makbul sayılmayan itikadî eğilimde olduğu düşüncesidir.

Bu konudaki en belirgin tavrı İbn Ebî Hâtîm sergiler (ö. 327/939). O kendinden önceki tefsir rivayetlerini toplayarak ansiklopedik bir eser oluşturma çabasında olmasına rağmen Mukâtil’in rivayetlerini tefsirine almamıştır.⁴⁵

Mukâtil’in tefsirinin kabul görmeye başlaması h. 4. asrın başlarına rastlamaktadır.⁴⁶ Bu sırada es-Sa’lebi eserinde Mukâtil’in rivayetleri yoğunluk kazanmaktadır. Tabi ki bu Mukâtil’in rivayetlerinin bu tarihten önce tefsir kitaplarında yer almadığı anlamına gelmez. Nitekim birçok cerh edilen şahısların rivayetleri dahi ilk dönem kaynaklarında yerlerini almıştır. Bir râvinin cerh edilmesi ona karşı temkinli yaklaşılmasına sebep olur. Onun rivayetlerinin yok sayılmasına değil.

Bununla birlikte tefsirinde görüşmediği/görüşme imkânı olmayan kişilerden de nakillerde bulunur. Meselâ el-Ferrâ’nın vefat tarihi h. 207’dir. Doğum tarihinin de h. 144 olduğu göz önünde bulundurulursa Mukâtil öldüğünde el-Ferrâ henüz 6 yaşındadır.⁴⁷

Tefsîr-i Kebîr’in içerikle ilgili genel özelliklerine bakacak olursak;

1- Mukâtil’in Tefsiri'nin ayırt edici özelliği kolaylık ve basitliktir. Her ne kadar konuyla ilgili yer yer ayrıntılı bilgiler verse de sade ve anlaşılır bir dili vardır.

2- Kur’an kelimeleri üzerinde derin bir bilgiye sahiptir. Kur’an terimlerinin Kur’an’da kaç defa ve nerelerde hangi manalar da geçtiğine dair detaylı bilgiler verir. Vücûh ve Nezâir ilmüne ait eseri de bu alandaki bilgisinin önemli göstergesidir.

3- Bugünkü tefsir sistematigindeki gibi bir usul izler. Surenin başında surenin geneliyle ilgili vermek istediği bilgi varsa başta onu aktarır. Peşinden birbiriyle bağlantılı olan ayetleri açıklamaksızın toplu olarak verir. Daha sonra bu ayetleri tek tek ele alarak açıklar.

4- Tefsirinde Ehl-i Kitap'tan nakledilmiş israiliyyât da açıkça görülmektedir. Özellikle Hz. Musa’nın asasının, Hz. Süleyman’ın ordusunu görüp hemcinslerine haber veren

⁴³ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr yay, 3. baskı, Ankara 2005.153.

⁴⁴ Koç, *a.g.e.*, 18.

⁴⁵ Koç, *a.g.e.*, 19-20.

⁴⁶ Koç, *a.g.e.*, 20.

⁴⁷ Koç, *a.g.e.*, 39.

karıncanın, Hz. Yunus’u yutan balığın isimlerine kadar detaylı bilgiler verir. Bununla beraber Sünnî gelenekte kabul görmeyen Garânik rivayetine yer verir.

5- Uhrevî hayata ve metafizik âleme ilişkin, tefsirlerde aşına olmayan (mitolojik) bilgiler de verir. Mesela “Cennette hayat nehri denilen bir nehir bulunmaktadır. Cebrail her gün gündüz vaktini üç saat geçirdikten sonra oraya girer ve yıkanır. Onun iki kanadı vardır ve onları bu nehirde açar. Kanatlarının birinde 70000 tüy vardır. Her bir tüyden bir damla su damlar. Ve Allah (her bir damladan) kıyamete kadar Allah’ı tesbih edecek olan bir melek yaratır. Allah’ın “o, yaratmada istediğini artırır...” (Fâtır Sûresi, 35/1) ayetinde bahsettiği şey budur.

6- Tefsirinde dikkat çeken özelliklerinden biri de Kur’an kıssalarını anlatırken sayısal bilgilere bolca yer vermesidir. Meselâ Hz. İbrahim kıssasıyla ilgili olarak Hz. İbrahim’in kavmi 72 puta tapıyordu. Hz. İbrahim 70 yaşındayken baba olacağı müjdesini aldı. Hz. İbrahim’e hediye olarak gönderilen koç cennette 40 sene otlamıştır. Hz. Mûsa 30 sene Firavun’un yanında kaldı. Hz. Musa 40 yaşında peygamber oldu. Firavun Allah’a 400 sene isyan etti. Firavun’un yakın çevresinde 150 insan vardı. Firavun’dan kaçan Hz. Mûsa Firavun ordusu 1500000 kişiden oluşuyordu. Firavun ordusu Hz. Mûsa ve inananları 8 saat takip etti ve Firavun’un boğulması tam 9 saat sürdü. Firavun’un hükümlerliği 446 sene sürdü. Ad kavmindeki her insanın boyu 12 zir’a idi. Hz. Salih’in devesini 9 kişi öldürmüştür. Hz. Eyyüb’e hastalığı 7 sene, 7 ay, 7 gün ve 7 saat sürmüştür. Hz. Nuh gemisini 400 senede inşa etmiştir. Hz. Yakub’un dua ettiği kişinin 24 çocuğu olmuştur.

7- Tefsirinin önemli özelliklerinden biri de vahyin geldiği ortamı göz önünde bulundurarak açıklamalarını buna göre yapmaya gayret eder. Ayetlerle ilgili bol bol sebebi nüzullere yer verir. Bakara sûresini tefsir ederken 286 ayetten 140’nda sebebi nüzül rivayetlerine yer verir.

8- Ayetleri açıklarken çok fazla nakli delil getirmez. Yalnız arada İbn Mes’ud kıraatini delil olarak kullanır. Meselâ; Hûd Sûresi 11/14 ayetinde geçen ‘ilm’ kelimesinden ‘izin’ anlamının kastedildiğini söyler. Bunun delili de İbn Mes’ud’un kıraatinde bu şekilde geçmiş olmasıdır.⁴⁸ Aynı şekilde Şuarâ 42 geçen “ve ene mine’d-dâllin” ayetindeki ‘dalâl’ kelimesini ‘cahil’ olarak açıklar. Dayanağı aynı şekilde İbn Mes’ud kıraatinde “ve ene mine’l-câhilin” şeklinde geçmektedir.⁴⁹

TEFSİRİNDEKİ HADİSLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Şimdi ise Mukatıl’in tefsirinde zikrettiği hadislerden beş tane örnek verip tahrir ve değerlendirmesini yapmak ve son olarak da onun tefsirde zikrettiği rivayetlerin birkaç açıdan tasnifini ele almak istiyoruz. Bu bölüme başlamadan önce tefsirin râvileri olan ve birçok sened de geçen Ubeydullah, Babası ve Hüzeyl hakkında kısaca bilgi vermek istiyorum.

a) عبد الله بن ثابت بن يعقوب بن قيس بن إبراهيم بن عبد الله، أبو مُحَمَّد العَبْقَسِي المَقْرِي النَحْوِي التَوَزِي

Tefsirin bazı yerinde Ubeydullah bazı yerinde ise Abdullah olarak geçen fakat diğer eserlerde Abdullah olarak zikredilen, Abdullah b. Sâbit, Bağdat ta yaşamış ve Mukatıl b. Süleyman’ın Tefsîr-i Kebîri’ni babasından oda Hüzeyl’den rivayet etmiştir.⁵⁰ Abdullah b. Sâbit der ki; Babamın kitabında şöyle yazılı olduğunu gördüm; “Bu kitabı yani Tefsîr-i Kebîri yüz doksan senesinde Medine de Derbi-s Sidre de başından sonuna Bağdatta Mukâtilden işiten Hüzeyl Ebu Salih’ten işittim.”⁵¹

⁴⁸ Mukâtil, *Tefsîr*, II, 111.

⁴⁹ Mukâtil, *Tefsîr*, II, 447.

⁵⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IX, 432.

⁵¹ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 80.

Abdullah, "Hicrî üç yüz sekiz senesinde vefat etmiş ve Remliyede defnolunmuştur.⁵² Remliye; Bahreynde, Muharib b. Amr b. Veditü'l Abkasiyyin oğullarına ait bir köydür.(Mu'cemü'l-Büldân). Remle; Bahreynde, Abdülkays oğullarından Benî Âmirin köyüdür. (Yâkût).⁵³ Remle hakkında, Molla Aliyyü'l Kârî, Cemu'l-Vesâil fi Şerhi'l-Şemâil isimli eserinde, "Bir çok yerde belde ismi olarak geçmektedir, fakat bunların en meşhuru Şamda bir belde ismi olmasıdır" der.⁵⁴

b) ثابت بن يعقوب بن قيس بن إبراهيم بن عبد الله، التوزي

Sâbit b. Yakup, Bağdatta yaşamış ve Ebu Salih el-Hüzeyl b. Habib ed-Dandâni den oda Mukatil b. Süleymandan Tefsirini rivayet etmiştir. Kendisinden de oğlu Abdullah b. Sâbit rivayet etmiştir. Tefsiri ondan ikiyüz kırk senesinde işittiğini söyler. Seksen beş yaşında vefat etmiştir.⁵⁵

c) الهذيل بن حبيب، أبو صالح الدندانى

Hüzeyl b. Habib, Hamza b. Habibden rivayette bulundu. Mukâtil b. Süleymandan da tefsir kitabını rivayet etmiştir. Kendisinden de Sâbit b. Yakub rivayet etmiştir.⁵⁶

Şimdi de, Mukâtil'in tefsirinde kullandığı bazı hadis çeşitlerinden örnekler göstererek bu konuda bir fikir vermek istiyoruz.

Örnek ve Tahriçleri:

Bazen onun verdiği hadislere diğer kaynaklarda rastlayamıyoruz:

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا الْهُذَيْلُ عَنْ مِقَاتِلِ بْنِ سَلِيمَانَ، عَنْ عَمْرِو بْنِ شُعَيْبٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ: مَا كَانَ مِنَ الْحُرِّ مِنْهَا فَهُمْ أَصْحَابُ الْيَمِينِ: وَمَا كَانَ مِنَ الْحَمَاءِ فَهُمْ مِنْ أَصْحَابِ الشَّمَالِ.

Mânâsı: Nebî (a.s), O çamurdan hur (yani halis katıksız) kısmından olanlar ashâb-ı yemindir, ham'e (yani kokmuş siyah çamur) kısmından olanlar ashâb-ı şimâldir dedi.

Burada Amr bin Şüaybın dedesi ki; (عبد الله بن عمرو بن العاص) tarafından merfû olarak zikredilen bu rivayete diğer kaynaklarda rastlamadık:

أن النبي (صلى الله عليه وسلم) أمر الناس بالجهاد إلى غزاة تبوك ، وذكر بنات الأصفر لقوم ، وقال : ' لعلكم تصيبون منهن ' قال ذلك ليرغبهم في الغزو وكان الأصفر رجلا من الحبش، ففضى الله له أن ملك الروم، فاتخذ من نساتهم لنفسه، وولدن له نساء كنّ مثلا في الحسن

Mânâsı: Nebî (s.a.v) insanlara, Tebük savaşına cihadla emretti ve onlara Esfârın kızlarını zikretti ve dedi ki, "onlardan birine sahip olursunuz". Bunu, onları savaşa teşvik için söyledi.

Tefsirde senedsiz olarak zikrettiği bu rivayete diğer kaynaklarda rastlamadık.

Bâzen de o, hadisleri senedsiz olarak zikrettiği olmaktadır. Aşağıdaki hadisler buna bir örnektir:

قال النبي (صلى الله عليه وسلم) : ' يا أيها الذين آمنوا ، إن الله حرم عليكم الخمر ، فمن كان عنده منها شيء ، فلا يشربها ، ولا يبيعها ، ولا يسقيها غيره '

Mânâsı: Ey iman edenler! Allah size İçkiyi haram kıldı. Kimin yanında ondan varsa, onu içmesin, satmasın ve başkasına da ikram edip içirmesin dedi.

⁵² Hatib, *Târîhu Bağdâd*, IX, 432.

⁵³ İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hüseyin b. Hibetullah, *Tarihü Dımışk*, Dâru'l-Fikr, 1995. XXVII, 178.

⁵⁴ Molla Aliyyü'l Kârî, Ebu'l-Hasen, Nureddin el-Molla el-Herevi el-Karî, Cemu'l-Vesâil fi Şerhi'l-Şemâil, el-Matbaatü's-Şerefiyye, Mısır. I, 242.

⁵⁵ Hatib, *Târîhu Bağdâd*, VII, 153.

⁵⁶ Hatib, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 80.

Burada senedsiz olarak zikredilen bu hadisi Hâkim *Müstedrek*’te, (Ebu’l-Abbâs Muhammed b. Ya’kub-el-Hadır b. Ebân el-Hâşimî - İshak b. Yusuf el-Ezrak - Said b. İyâs el-Cüreyrî - Sümâme b. Hazni’l-Kuşeyrî - Ebu Hüreyre) isnadiyla zikremiştir. Bu hadis Müslimin şartına göre sahihtir fakat Müslimde Buhârîde rivayet etmemişlerdir.⁵⁷ Beyhâkî ise, (Ebu’l-Hüseyin b. Bişrân - Ebu Ca’fer er-Razzâz - Muhammed b. Ubeydullah b. Yezîd - İshak el-Ezrak- el-Cüreyrî - Sümâme b. Hazn - Ebu Hüreyre) isnadiyla yakın anlamda farklı lafızlarla zikretmiştir.⁵⁸ Mâturîdî yine senedsiz olarak farklı lafızlarla zikretmiştir.⁵⁹

فقال لهم رسول الله (صلى الله عليه وسلم) : ' أما قولكم : لا تجشي ، ولا نعشي ، والرأيا ، فلکم ، وأما قولكم : لا نحني ، فإنه لا خير في دين ليس فيه ركوع ولا سجود ' ، قالوا : نفعل ذلك ، وإن كان علينا فيه دناءة ، ' وأما قولكم : لا نكسر أصنامنا بأيدينا ، فإننا سنأمر من يكسرها غيركم '

Mânâsı: Sizin “لا نحني ، ولا نعشي ، والرأيا” sözünüz tamam sizindir. Fakat “لا نحني” sözünüze gelince, kendisinde ruku’ ve secde olmayan dinde hayır yoktur. Dediler ki: Bunda boyun eğmek de olsa bunu yaparız. “Ellerimizle putlarımızı kırmayız” sözünüze gelince, onları kıracak sizin dışınız da birilerine biz emrederiz dedi.

Burada senedsiz olarak zikredilen bu hadisi Ebu Dâvûd, (Ahmed b. Ali b. Süveyd, yani İbn Mencûf - Ebû Dâvûd - Hammâd b. Seleme - Humejd - Hasen - Osman b. Ebi’l-Âs) senediyle zikretmiştir. Elbâni bu hadise zayıftır der.⁶⁰ Ahmed b. Hanbel ise, (Affân - Hammâd b. Seleme - Humejd - Hasen - Osman b. Ebi’l-Âs) senediyle zikreder.⁶¹ Yine bu hadisi, Semerkandî, Sa’lebî, Sem’ânî, Beğavî ve Zemahşerî de zikretmişlerdir.⁶² İbn Ebi Şebbe ise tarihinde, (Affân - Hammâd b. Seleme - Humejd - Hasen - Osman b. Ebi’l-Âs) senediyle zikreder.⁶³ İbn Ebi Âsım da, (Hüdbe b. Halid - Hammâd b. Seleme - Humejd - Hasen - Osman b. Ebi’l-Âs) senediyle zikreder.⁶⁴ Ayrıca Taberânî de, (Abbâs b. Fadl - Ebu’l-Velid - sened değişerek - Abdullah b. Ahmed b. Hanbel - Hüdbe b. Halid - Hammâd b. Seleme - Humejd - Hasen - Osman b. Ebi’l-Âs) senediyle zikreder.⁶⁵ İbnü’l-Esir de tarihinde zikretmiştir.⁶⁶

Bir de senedli zikredip kaynaklarda yer alana örnek verelim:

⁵⁷ Hâkim, Ebû Abdullah, *el-Müstederek ala’s- Sahihayn*, Daru’l-Kütüb, Beyrut, 1990. II, 306. (3102)

⁵⁸ Ebû Bekir el-Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa, *Şuabü’l-İmân*, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad, 2003. VII, 393. (5180)

⁵⁹ Muhammed b. Muhammed b. Mahmut Ebu Mansur el-Mâturîdî, *Tefsîr (Tevîlatı Ehli’s-Sünne)*, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 2005. III, 605.

⁶⁰ Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş’as b. Şedat b. Amr, *Sünen* (thk: Şuayb Arnaûd-Muhammed Kamil Karabellî), Daru’r-Risaleti’l-Alemiyye, 2009. *Kitabü’l-Harâc*, 19, (3026)

⁶¹ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsnedü’l İmam Ahmed b. Hanbel*, (thk: Şuayb el-Arnaud), Müessesetü’r-Risale, 2001. XXIX, 438. (17913)

⁶² Semerkandî, Ebu’l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, *Bahrü’l-Ulûm*, Daru’l-Kütübü’l-Mısıriyye, II, 322; Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Salebi, *el-Keşf ve’l-Beyan an Tefsiri’l-Kur’an*, Dâru İhyai’t-Türâsî’l-Arabi, Beyrut-Lübnan, 2002. VI, 118; Sem’ânî, Ebu Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdülcebbâr, *Tefsiru’l-Kur’an*, (tkh: Yasir b. İbrahim - Ganim b. Abbas b. Ganim) Daru’l-Vatan, Riyad, 1997. VI, 133; Ebu Muhammed el-Begavî, *Meâlîmüt-Tenzîl*, Dâru İhyai’t-Türas, Beyrut, 1420 h., III, 147; Zemahşerî, Ebu’l-Kasım Mahmud b. Amr b. Ahmed, *el-Keşşâf*, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabi, Beyrut, 1407 h. IV, 683.

⁶³ İbn Şebbe, Ömer b. Şebbe b. Ubeyde Ebu Zeyd, *Târihu’l-Medine*, Cidde, 1399 h., II, 510.

⁶⁴ Ebu Bekir b. Ebi Asım, *el-Âhâd ve’l-Mesânî*, Daru’r-Raye, Riyad, 1991, III, 186. (1520).

⁶⁵ Taberânî, Ebu’l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyub, *Mu’cemü’l-Kebîr*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, Daru’s-Sumey’i, Riyad, 1994, IX, 54. (8372).

⁶⁶ Ebu’l-Hasen İzzeddin İbnü’l-Esir, *el-Kâmül fi’t-Târîh*, Daru’l-Kitabi’l-Arabi, Beyrut-Lübnan, 1997. II, 151.

Zahitoğlu, İ. (2015). Mukâtil B. Süleyman ve Tefsîr-İ Kebîr’inde Kullandığı Hadislerin Özellikleri Açısından Değerlendirilmesi, ss. 295-310.

قال : حدثنا عبيد الله ، قال : حدثني أبي ، عن صالح ، عن وكيع ، عن سفيان الثوري ، عن السدي ، عن عبد خير ، عن علي ، رضي الله عنه ، في قوله عز وجل : (سبعا من المثاني) [الحجر : 87] قال : هي فاتحة الكتاب .

Manası: Hz. Allahın (سبعا من المثاني) kavli hakkında, o, Fatiha'dır dedi.

Hz. Ali'den mevkuf olarak zikredilen bu hadisi Ebu Davud et-Tayâlisî, (Yunus - Ebu Davud - İbn Ebî Zi'b - Saïd b. Ebi Saïd - Ebu Hüreyre) tarikıyla merfû olarak rivayet etmiştir.⁶⁷

Aynı hadisi Buhâri ise, (Muhammed b. Beşşâr – Gunder - Şu'be - Hubeyb İbn Abdirrahman - Hafs b. Asım - Ebu Saïd b. Muallâ) senediyle merfû olarak («الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ») الشكلinde rivayet etmiştir.⁶⁸ Taberî ise, İbn Sîrîn, İbn Mes'ud'tan, bir yerde de Saïd bin Cübeyr, İbn Abbas'tan mevkûf olarak nakletmiştir diyerek zikreder.⁶⁹

Şimdi de yukarıda ele aldığımız beş rivayeti aşağıda kısaca değerlendirmek istiyoruz.

Burada tefsirden verdiğimiz birinci örnek rivayetimiz, senedli ve merfû olarak zikredilmiş fakat diğer kaynaklarda yer almamaktadır.

İkinci örnek rivayet ise senedsiz olarak zikredilmiş ve yine diğer kaynaklarda yer almamaktadır.

Üçüncü örnek de senedsiz olarak zikredilmiş ama bu rivayeti Hâkim *Müstedrek*'te, (Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Ya'kup-el-Hadır b. Ebân el-Hâşimî - İshak b. Yusuf el-Ezrak - Saïd b. İyâs el-Cüreyrî - Sümâme b. Haznî'l-Kuşeyrî - Ebû Hüreyre) isnadiyla zikremiştir.⁷⁰ Beyhâkî ise, (Ebû'l-Hüseyn b. Bişrân - Ebû Ca'fer er-Razzâz - Muhammed b. Ubeydullah b. Yezîd - İshak el-Ezrak- el-Cüreyrî – Sümâme b. Hazn - Ebu Hüreyre) isnadiyla yakın anlamda farklı lafızlarla zikretmiştir.⁷¹

Dördüncü örnek senedsiz olarak zikredilmiş ama bunu Ebu Dâvûd, (Ahmed b. Ali b. Süveyd, yani İbn Mencûf - Ebû Dâvûd - Hammâd b. Seleme - Humeyd - Hasen - Osman b. Ebi'l-Âs) senediyle zikretmiştir.⁷² Ahmed b. Hanbel ise, (Affân - Hammâd b. Seleme - Humeyd - Hasen - Osman b. Ebi'l-Âs) senediyle zikreder.⁷³ İbn Ebi Şebbe ise tarihinde, (Affân - Hammâd b. Seleme - Humeyd - Hasen - Osman b. Ebi'l-Âs) senediyle zikreder.⁷⁴

Beşinci örnek ise Ali b. Ebi Tâlib'den mevkuf olarak zikredilmiş bu hadisi ise Ebu Dâvûd et-Tayâlisî, (Yunus - Ebû Dâvûd - İbn Ebî Zi'b - Saïd b. Ebi Saïd - Ebu Hüreyre) tarikıyla merfû olarak rivayet etmiştir.⁷⁵ Aynı hadisi Buhâri ise, (Muhammed b. Beşşâr

⁶⁷ Süleyman b. Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebû Dâvûd et-Tayâlisî*, Dâru Hicr, Mısır, 1999, IV, 80. (2437)

⁶⁸ Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah el-Buhârî, *Sahîh*, Daru Tavku'n-Necat, 1422 h. Tefsiru'l-Kur'an, 65, (4703)

⁶⁹ Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Galib, *Câmiu'l-Beyân fî Tevili'l-Kur'an* (thk: Ahmed Muhammed Şakir), Müessesetü'r-Risale, 2000. XVII, 133,135, 139.

⁷⁰ Hâkim, *el-Müstederek ala's-Sahîhayn*, Daru'l-Kütüb, Beyrut, 1990. II, 306. (3102)

⁷¹ Beyhâkî, *Şuabü'l-İmân*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2003. VII, 393. (5180)

⁷² Ebû Dâvûd, *Kitabü'l-Harâc*, 19, (3026)

⁷³ Ahmed b. Hanbel, XXIX, 438. (17913)

⁷⁴ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, Cidde, 1399 h. II, 510.

⁷⁵ Ebû Dâvud et-Tayalisi, *Müsnedü Ebu Dâvud et-Tayalisi*, Daru Hicr, Mısır, 1999. IV, 80. (2437)

- Gunder - Şu’be - Hubeyb b. Abdurrahman - Hafs b. Asım - Ebû Said b. Muallâ) senediyle merfû olarak («الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ. هِيَ السَّعْيُ الْمَتَانِي، وَالْقُرْآنُ الْعَظِيمُ الَّذِي أُوتِيَهُ») şeklinde rivayet etmiştir.⁷⁶

HADİSLERİN TASNİFİ

Bu bölümde ise tefsirde geçen hadislerin isnâd ve kaynak açısından tasnifini yapacağız.

a) Hadislerin İsnâdı Açısından Tasnifi

Hadislerin müntehası açısından dağılımı aşağıdaki gibidir:

Şekil-1

MERFÛ	15
MEVKUF	33
MAKTU’	31
MÛRSEL	7
İSNÂDSIZ	224

Yukarıda 310 hadisten 224’ünün isnâdsız olması dikkat çekmektedir. Ancak Mukâtil’in yaşadığı dönemdeki siyer ve hadis kaynaklarında da benzer şekilde isnâdın III. yüzyıl eserlerinde olduğu kadar önemsenmediği bilinmektedir. Nitekim bu rivâyetlerden çoğu senedli veya senedsiz bir biçimde diğer kaynaklarda da yer almaktadır.

b) Hadislerin Geçtiği Hadis Kaynağı Açısından Tasnifi

Tahrîc ettiğimiz hadisler tekrarlarıyla birlikte, hadis kaynakları açısından aşağıdaki şekilde bir dağılım göstermektedir.

Şekil-2

BUHARİ – SAHİH	38
MÜSLİM – SAHİH	33
EBU DAVUD – SÜNEN	19
TİRMİZİ – SÜNEN	30
NESAİ – SÜNEN	44
İBN MACE – SÜNEN	17
AHMET BİN HANBEL – MÛSNED	65
İMAM MALİK – MUVATTA	8
DARİMİ – SÜNEN	12
DİĞER KAYNAKLARDA GEÇMEYENLER	64

⁷⁶ Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah el-Buhârî, *Sahih*, Dâru Tavku’n-Necat, 1422 h. Tefsiru’l-Kur’an, 65, (4703)

c) Hadislerin Yer Aldığı Kaynak Türü Açısından Tasnifi

Hadisleri, yer aldığı eser türüne göre tasnif ettiğimizde aşağıdaki gibi bir tabloyla karşı karşıya gelmekteyiz.

Şekil-3

KÜTÜB-Ü TİS’A	90
DİĞER HADİS KİTAPLARI	4
TEFSİRLER	72
DİĞER KAYNAKLAR	4
HADİS KAYNAKLARI – TEFSİR – TARİH VE DİĞER KAYNAKLARDA ORTAK GEÇEN HADİSLER	76
HİÇ BİR KAYNAKTA YER ALMAYANLAR	64

Burada senedsiz zikredilip diğer hiçbir kaynakta yer almayan hadislerin sayısı -ki bu da 310 hadis içerisinde 64 tanedir (%20)- dikkat çekmektedir. Bunlardan 19 tanesine bir isnâda sahipken, diğer 45 tanesi ise senedsiz olarak yer almaktadır.

Sonuç

Mukâtil b. Süleyman’ın aleyhinde olan haberlerin çoğu hadiste şayanı itimat olmadığı noktasındadır. Birçok biyografik eserde hadis rivayetleri ve siyasi görüşleri açısından çokça tenkide uğramasına rağmen tefsir ilmi yönünden herkesçe takdir edilmiş ve bu alanda otorite sayılabilecek dereceye ulaşmıştır.

Mukâtil’in ilmî şahsiyetinde öne çıkan yönü müfessirliğidir. Her ne kadar kendisinden önce bu alanda Saïd b. Cübeyr, Hasan el-Basrî, Mücâhid, İkrime, İbn Cüreyc gibi âlimler yetişmişse de onların tefsirleri Kur’an’ın bütününe yönelik olmadığı gibi, eserleri günümüze ulaşmış değildir. Bu durum göz önüne alındığında tarihteki ilk tam tefsir eseri meydana getirmiş olması ve Mukâtil’e atfedilen diğer eserlerinde nâsih-mensûh, vücûh-nezâir, muhkem-müteşâbih gibi Ulûmu’l-Kur’an konularına yer vererek bu ilmin inşasında önemli bir rol oynamış olması onun değerini arttırmaktadır.

Öte yandan bugün elimizdeki eserinin kabule şayan sayılan eserlerden olması, bu alandaki bilgisinin bir tezahürü olsa gerektir. Bununla beraber o, isnadı terk etmesinden dolayı tenkit edilmektedir. Vefatından bir buçuk asır sonrasına kadar rivayetlerine ‘sakıncalı’ gözûyle bakılması belki de bu sebeptendir. Çünkü daha sonraki dönemlerde ondan gelen rivayetler kaynaklarda meşruiyet kazanmıştır. Nitekim ilk üç asrın tefsir kitabiyâtını toplayan et-Taberî (ö. 310/922) ve İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) eserlerinde Mukâtil’in rivayetlerine yer vermezken, M. Akif Koç, Maturidi’nin 30’dan fazla Mukâtil rivayetine yer verdiğini, ilerleyen dönemlerdeki müellifler Mukâtil’den gelen rivayetleri sakıncalı görmeyip eserlerinde Mukâtil rivayetlerine yer verdiklerini söyler.

Tefsirinde geçen hadislere genel olarak bakacak olursak bu hususta en bariz özelliği çoğunun senedsiz olarak zikredilmiş olmasıdır ki, bu durum azımsanmayacak

derecede olup, tefsirinde yer alan üç yüz on hadisten iki yüz yirmi dört hadisini kapsamaktadır. Fakat bunların çoğunun araştırmamız neticesinde senedleriyle beraber farklı kaynaklarda geçtiğini tespit ettik. İkinci özelliği ise toplam üç yüz on rivayetten altmış dört tanesinin tefsir, tarih ve diğer farklı kitaplar dâhil herhangi bir kaynakta yer almadığıdır. Diğerlerinin ise hadis, tefsir, tarih ve bunların dışında diğer farklı kaynaklarda yer aldığını görmekteyiz.

Diğer bir özelliği ise hadisleri diğer hadislerle kıyas ettiğimizde daha çok mana ile rivayet ettiğini görürüz. Bu değerlendirmeyi de dikkate alarak baktığımızda, Mukâtil hakkında hadisle alakalı yapılan tenkitlerin yerinde yapılan eleştiriler olduğunu tespit etmiş olduk. Çünkü hem sened hususunda itina göstermemiş, hem de hadislerinin yaklaşık beşte birlik bir kısmı herhangi bir kaynakta yer almamaktadır.

Kaynakça

- Ahmed bin Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsnedü'l İmam Ahmed b. Hanbel*, (thk: Şuayb el-Arnaud), Müessesetü'r-Risale, 2001.
- Bağdâdî, el-Hatîb Ebu Bekir Ahmed b. Ali, *Târihu Bağdâd*, (thk: Mustafa Abdülkadir Atâ)Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1417 h.
- Beğavî, Ebu Muhammed el-Beğavî, *Mealimüt-Tenzîl*, Daru İhyai't-Türas, Beyrut, 1420 h.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah el-Buhârî, *Sahîh*, Daru Tavku'n-Necat, 1422 h.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr yay, 3. baskı, Ankara 2005.
- ....., "Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri", *A.Ü.İ.F.D*, Ankara 1976.
- Dönmez, Kazım, *Mukâtil b. Süleyman'ın Fikhî Görüşleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009
- Ebû Bekir el-Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa, *Şuabü'l-İmân*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2003
- Ebû Dâvud et-Tayalisi, Süleyman b. Davud et-Tayalisi, *Müsnedü Ebu Davud et-Tayalisi*, Daru Hicr, Mısır, 1999
- Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'as b. Şedat b. Amr, *Sünen* (thk: Şuayb Arnaud-Muhammed Kamil Karabelli), Daru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 2009.
- Efe, Seyfullah, *Mukâtil Bin Süleyman Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), DEÜSBE, İzmir 2004.
- Hâkim, Ebû Abdullah, *el-Müstederek ala's- Sahîhayn*, Daru'l-Kütüb, Beyrut, 1990
- Hamurcu, Mahmut Fevzi, *Mukâtil b. Süleyman ve İlk Fikhi Tefsir*, Fecr Yay, 1.baskı, Ankara 2009
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hüseyin b. Hibetullah, *Tarihu Dımışk*, Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebî Âsım, Ebu Bekir b. Ebi Asım, *el-Âhâd ve'l-Mesâni*, Daru'r-Raye, Riyad, 1991
- İbn Ebî Hâtım, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Razi, *el Cerh ve't Ta'dil*, Haydarabat 1371/1952

Zahitoğlu, İ. (2015). Mukâtil B. Süleyman ve Tefsîr-İ Kebîr’inde Kullandığı Hadislerin Özellikleri Açısından Değerlendirilmesi, ss. 295-310.

- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasen İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut-Lübnan, 1997
- İbn Hacer Askalânî, Şehâbüddîn Ahmed b. Ali, *Tehzîbü't-Tehzîb*, (thk. Halil Me'mun Şiha, Ömer Selami, Ali b. Mesud), Dâr'ul-Ma'rife, Beyrut 1996
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyât-ü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi Ehli'z-Zaman*, (thk. İhsan Abbas) , Dâr'ul-Masâdir, Beyrut 1997.
- İbn Şebbe, Ömer b. Şebbe b. Ubeyde Ebu Zeyd, *Târîhu'l-Medine*, Cidde, 1399 h.
- Kutlu, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, DEM yay. İstanbul 2008.
- Küçük, Raşit, "İsnad", *DİA*, I, İstanbul 2001.
- Mâturidî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmut Ebu Mansur el-Mâturidî, *Tefsîr (Tevilatı Ehli's-Sünne)*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 2005
- Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: es-Salebî Tefsirinde Mukâtil b.Süleyman Rivayetleri*, Kitabiyat Yay,1. Baskı, Ankara 2004
- Molla Aliyyü'l Kârî, Ebu'l-Hasen, Nureddin el-Molla el-Herevi el-Karî, *Cemu'l-Vesâil fi Şerhi'l-Şemâil*, el-Matbaatü's-Şerefiyye, Mısır.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen Mukatil b. Süleyman b. Beşir el-Ezdi el-Belhi, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, (thk; Abdullah Mahmut Şahate), Daru İhya-i Tûras, Beyrut, h.1423 m. 2002.
- ....., *el-Vucûh ve'n-Nezâir*, (Haz. Ali Özek), İSAV, İstanbul 1993
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Salebi, *el-Keşf ve'l-Beyan an Tefsiri'l-Kur'an*, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut-Lübnan, 2002
- Sem'ânî, Ebu Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdülcebbar, *Tefsiru'l-Kur'an* , (tkh: Yasir b. İbrahim – Ganim b. Abbas b. Ganim) Daru'l-Vatan, Riyad, 1997
- Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, *Bahru'l-Ulûm*, Daru'l-Kütübü'l-Mısriyye,
- Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyub, *Mu'cemü'l-Kebir*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, Daru's-Sumey'i, Riyad, 1994
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Galib, *Camiu'l-Beyan Fi Tevili'l-Kur'an* (thk: Ahmed Muhammed Şakir), Müessesetü'r-Risale, 2000
- Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", *DİA*, İstanbul 2006
- Zehebî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm*, (thk; Ömer Abdüsselam Tedmürî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1988.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Amr b. Ahmed, *el-Keşşâf*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1407 h.